

Межрегиональной заочной научно-практической интернет- конференции с международным участием. Кострома, 2020. С.202-208.

4. Литвинова Т. И. Развитие творческой активности студенческой молодежи: опыт внеучебной деятельности // Вестник ТвГТУ. Серия «Науки об обществе и гуманитарные науки». 2020. № 2(21). С. 69–75.

5. Щербинина О. С. Преодоление трудностей социального развития одаренных детей: теоретико-методические основания: монография / науч. ред. М. И. Рожков. Кострома : Костром. гос. ун-т, 2021. 297 с.

УДК : 371.3/575.2

DOI 10.33514/ВК-1694-7711-2023-1(2)-66-70

Дубашева В.С., Бейшенова М.Ш.

Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу,
Талас мамлекеттик университети, педагогика кафедрасы, окутуучу

Дубашева В.С., Бейшенова М.Ш.

Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель,
Таласский государственный университет, кафедра педагогики, преподаватель

Dubasheva V.S., Beishenova M.Sh.

Talas State University, Department of Pedagogy, Lecturer,
Talas State University, Department of Pedagogy, Lecturer

**ЭШЕНААЛЫ АРАБАЕВДИН АГАРТУУЧУЛУК ИШ АРАКЕТИ ЖАНА
ПЕДАГОГИКАЛЫК ӨРНӨКТӨРҮ
ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРИМЕРЫ
ЭШЕНААЛЫ АРАБАЕВА
EDUCATIONAL ACTIVITIES AND PEDAGOGICAL EXAMPLES OF ESCHENAALA
ARABAYEV**

Кыскача мүнөздөмө. Макала кыргыздын алгачкы агартуучусу Эшенаалы Арабаевдин педагогикалык ишмердүүлүгү тууралуу жазылган. Кыргыз элинин революцияга чейинки интеллигенттеринин бири болгон Эшенаалы Арабаев Уфа шаарындагы “Медресе Галия” аттуу жогорку даражалуу диний мектепте окуп жүргөн кезинде 1911-жылы кыргыз-казак балдарына арналган “Алип-бээ жаки төтө окуу” аттуу китебин жазып, Уфадагы “Шарк” басмасынан чыгарат. Ушуга удаа эле “Жазуу өрнөктөрү” (сулуу жазуунун үлгүлөрү) деген китепти жаратып, 1912-жылы Оренбург шаарындагы “Вақыт” басмасынан чыгарган. Эшенаалы Арабаев дүйнөлүк педагогика илиминдеги жаңылыктардан кабардар болбосо да, анын агартуучулук иш аракеттери Европанын улуу илимпоз гуманистеринин педагогикалык мурастары менен көз караштарына шайкеш келген. 1918-1922-жылдар аралыгында Туркестандын Жети-Суу областында ар түрдүү жооптуу кызматтарда иштеп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурат. Ал кыргыз тилинин алфавитин түзүү, кыргыз алиппесин жазуу, башталгыч класстын окуучуларына окуу китебин жазуу, сабатсыз чоңдорго окуу куралын түзүү, мугалимдерге методикалык колдонмолорду даярдоо, элдин

оозеки чыгармаларын жыйноо ишин улантуу, жыйналган фольклордук чыгармаларды акырындык менен басмага бастыра баштоо, кыргыз тилинин терминин илимий жактан иштөөгө киришүү жана кыргыз тилинде газета чыгарууга даярдык көрүү иштерин уюштуруучулардын бири болгон.

Аннотация. Статья посвящена педагогической деятельности первого кыргызского просветителя Эшенаалы Арабаева. Эшенаалы Арабаев, один из дореволюционных интеллигентов кыргызского народа, во время учебы в высшей религиозной школе “медресе Галия” в Уфе в 1911 году написал книгу для кыргызско-казахских детей “Алип-бэ Жаки төтө окуу” (“чтение Алип-бэ жаки төтө окуу”) и выпустил ее в Уфимском издательстве “Шарк”. Вслед за этим он создал книгу “Образцы письма”(образцы красивого письма), которую в 1912 году выпустил в Оренбургском издательстве “Вақыт”. Хотя Эшенаалы Арабаев не был в курсе последних событий в мировой педагогической науке, его просветительская деятельность соответствовала педагогическому наследию и взглядам великих европейских ученых-гуманистов. В период с 1918 по 1922 годы работал на различных ответственных должностях в Джети-Огузской области Туркестана, организовывал первые курсы по подготовке учителей. Он был одним из организаторов работ по созданию алфавита кыргызского языка, написанию кыргызского алфавита, написанию учебника для учащихся начальных классов, созданию учебного пособия для неграмотных взрослых, подготовке методических пособий для учителей, продолжению работы по сбору устных народных произведений, постепенному изданию собранных фольклорных произведений, научному освоению термина кыргызский язык и подготовке к изданию газеты на кыргызском языке.

Abstract. The article is devoted to the pedagogical activities of the first Kyrgyz educator Eschenaala Arabaev. Eshenaaly Arabaev, one of the pre-revolutionary intellectuals of the Kyrgyz people, while studying at the higher religious school "Madrasah Galia" in Ufa in 1911, wrote a book for Kyrgyz-Kazakh children "Alip-be Zhaki tötö okuu" ("reading Alip-be zhaki tötö okuu") and published it at the Ufa publishing house "Shark." Following this, he created the book "Samples of Writing" (samples of beautiful writing), which he published in the Orenburg publishing house "Vakyt" in 1912. Although Eschenaaly Arabaev was not aware of the latest events in world pedagogical science, his educational activities corresponded to the pedagogical heritage and views of the great European humanist scientists. In the period from 1918 to 1922 he worked in various responsible positions in the Dzheti-Oguz region of Turkestan, organized the first teacher training courses. He was one of the organizers of the work on creating the Kyrgyz alphabet, writing the Kyrgyz alphabet, writing a textbook for primary school students, creating a textbook for illiterate adults, preparing teaching aids for teachers, continuing to collect oral folk works, gradually publishing collected folklore works, scientifically mastering the term Kyrgyz language and preparing for the publication of a Kyrgyz language newspaper.

Негизги сөздөр: кыргыздын алгачкы агартуучусу, окуу китептери, илимпоз гуманист, элдик оозеки чыгармачылык, табият таануу алиппеси.

Ключевые слова: первый кыргызский просветитель, учебники, ученый-гуманист, устное народное творчество, букварь естествознания.

Keywords: first Kyrgyz enlightener, textbooks, humanist scholar, oral folk art, primer of natural science

Бүгүн биз Эшенаалы Арабаевдин революцияга чейинки жана Октябрь революциясынан кийинки Ала-Тоо ичиндеги агартуудагы жасаган чоң тарыхый маанидеги өзгөчө кадамы жөнүндө сөз кылууга тийишпиз.

XX кылымдын алгачкы он жылдыгында Кыргызстандын аймагында орус-тузем, татар, өзбек башталгыч окуу мекемелеринде, боз үй мектептеринде араб, фарс тилдери колдонулуп, кыргыз тилинин үйрөнүлбөгөндүгү чоң өксүк болгон. Колониалдык бийлик мектептерде кыргыз тилинин үйрөнүшүнө кам көрмөк турсун, жергиликтүүлөрдү “туземецтер”, “аборигендер” деп теңсинбей басынтып, тескерисинче калкты орусташтыруу саясатын көздөгөн. Ошол кездеги билим берүү боюнча бир расмий документте “Жергиликтүү калктын тилинде окутуу ишин жүргүзүү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. Минтип ойлоонун өзү акыл эсти жоготкондук болуп эсептелет” деп жазылат[4].

Бирок өзүнүн улуу мамлекетин түзгөн, байыркы тарыхый маданияты бар түптүү кыргыз журтунда илим билимге умтулган улуттук алдыңкы акыл эс башка элдер сыяктуу “Эмне үчүн балдарыбызды кыргыз тилинде окута албайбыз? - деп толкуп келе жаткан. Алардын сап башында Эшенаалы Арабаев туруп, биринчилерден болуп басма окуу куралдары болмоюнча кыргыз мектептеринде өз эне тилибизде окутуу мүмкүн эместигин, бул үчүн кечикпей иш жүзүндө кадамдарды жасоону, кыялдан түзмө-түз ишке өтүүнү сезген.

Кыргыз элинин революцияга чейинки ичкерки шаарларга барып билим алган интеллигенттеринин бири болгон Эшенаалы Арабаев Уфа шаарындагы “Медресе Галия” аттуу жогорку даражалуу диний мектепте окуп жүргөн кезинде 1911-жылы казак студенти Х. Сарсакеев менен биргеликте кыргыз, казак балдарына арналган “Алип-бээ жаки төтө окуу” аттуу китебин жазып, Уфадагы “Шарк” басмасынан чыгарат. Өз кезинде кыргыз-казак балдарына арналган “Алип-бээ жаки төтө окуу” китеби казак тилинде жазылса да, кыргызча сөздөргө бай, балдарга тез кат тааныта турган китеп болгон. “Кыргыз жана казак балдарына жазылган бул алип-бээден кыргыз, казак тилдеринде өлөңдөрдү, тарыхый окуяларды, аңгемелерди бөлүм-бөлүм кылып бастырууга аракет кылабыз. Ошентип жоголуп бара жаткан тарыхый сөздөрүбүздү, адабияттарыбызды тирилтүүгө аракет кылмакчыбыз” –дейт Э. Арабаев. Ушуга удаа эле “Жазуу өрнөктөрү” (сулуу жазуунун үлгүлөрү) деген китепти жаратып, 1912-жылы Оренбург шаарындагы “Вакыт” басмасынан чыгарган, анын көлөмү 35 беттен туруп, 18-бетине чейин ар бир тамганы туура жана сулуу чийүүнүн эрежелери, 19-беттен 35-бетке чейин тамгалардын сулуу жазылган үлгүлөрү берилген. Кыргыз элинин коомдук турмушунда зор окуя катары эсептелүүгө тийиш болгон алгачкы Алиппе китеби жана “Жазуу өрнөктөрү” илим-билимге умтулган келечек муун үчүн алтынга алмашкыс белек болгон[3].

Эшенаалы молдо Галия медресесин бүтүп келгенден кийин, 1914-жылы Тондун Төрткүл айылында мектеп салдырып, айылдагы молдолордон айрымаланып, балдарды жаңыча окута баштаган. Ал жөнүндө Тоң, Кочкор районунун карыялары минтип эскеришет “Мурда боз үйдө мандаш урунуп отуруп окусак, эми тактайдан жасалган кадимки партага отургузуп, доскага жазып окутканды, эсеп, география, жаратылыш өңдүү сабактарды да мектепке киргизген ошол Эшенаалы молдо. Мурда молдолордон 3 жыл окугам, бирок караманча жазалчу эмесмин Ишенаалыдан окуй баштаганыма экинчи ай болгондо, окуп жазганды тез үйрөндүм”- дейт[2].

Ошол мезгилде Эшенаалы Арабаев дүйнөлүк педагогика илиминдеги жаңылыктардан кабардар болбосо да, анын агартуучулук иш аракеттери Европанын улуу илимпоз

гуманистеринин педагогикалык мурастары менен көз караштарына шайкеш келген. Тактап айтканда Я.А.Коменскийдин эне тили жөнүндө “Билим бүткүл элге баардыгы өз тилинде берилиши керек” деп айткан оюу, Джон Локктун окуу китептери менен окутуу усулдары мектепте өкүм сүргөн курулай жаттоочулукка эмес, билим көндүмдөрдү практикалык жол менен бекемдеп окутуу керек деген оюу, ал эми И.Г.Песталоцци балдарды тарбиялоо жана билим берүү ишин түп тамырынан бери өзгөртүү үчүн мектептерди ачып, анда элементардык билим берүү теориясын киргизгендиги буга мисал боло алат.

1917-жылы Октябрь революциясы жеңип, совет бийлиги орногондон баштап Э.Арабаевдин агартуу ишмердүүлүгүндө калкты агартуу, сабатсыздыкты жоюу маселеси биринчи милдет катары турган. 1918-1922-жылдар аралыгында Туркестандын Жети-Суу областында ар түрдүү жооптуу кызматтарда иштеп, мугалимдерди даярдай турган алгачкы курстарды уюштурат. 1922-жылдан баштап Туркестан АССРинин эл агартуу комиссиясында иштеп, кыргыздын билим комиссиясына башчы болуп шайланат. Комиссиянын алдында кыргыз тилинин алфавитин түзүү, кыргыз алиппесин жазуу, башталгыч класстын окуучуларына окуу китебин жазуу, сабатсыз чоңдорго окуу куралын түзүү, мугалимдерге методикалык колдонмолорду даярдоо, элдин оозеки чыгармаларын жыйноо ишин улантуу, жыйналган фольклордук чыгармаларды акырындык менен басмага бастыра баштоо, кыргыз тилинин терминин илимий жактан иштөөгө киришүү жана кыргыз тилинде газета чыгарууга даярдык көрүү сыяктуу милдеттер коюлган.

Жогорудагы милдеттерди ишке ашырууга бел байлап, шериктештери менен биргеликте кыргыз алфавитин түзүп, бир катар эмгектерди жарыкка чыгарган. Алар:

№	Жарыкка чыккан эмгектери	Басмакана	жылы
1.	Кыргыз Алиппеси	Ташкент. Орто Азия мамлекеттик басмасы	1924. 58-б.
2.	Кыргыз Алиппеси. –Оңдолуп экинчи басылышы.	М.: СССР калктарынын борбордук басмасы	1925.84-б.
3.	Жазуу жолунда саамалык” /Эне тилин жазуу өрнөгү боюнча мугалимдер үчүн колдонмо/	М.:СССР калктарынын борбордук басмасы.	1925.24-б
4.	Баштооч мектептерде эсепке үйрөтүү жолу	М.:СССР калктарынын борбордук басмасы.	1925.24-б
5.	Кыргыз Алиппеси: / Башталгыч мектептер үчүн/ 2-басылыш	М.:СССР калктарынын борбордук басмасы.	1925
6.	Сабатсыздыкты жоюу алиппеси	Пишпек	1925.106-б.
7.	Алиппе	СССР калктарынын борбордук басмасы жана Кыргызмамбас	1928. 84-б.
8.	Арабай уулу Эшенаалы, Карасай уулу Кусайын Жаңылык: /Чоңдор үчүн алиппе/	Фрунзе. Кыргызмамбас	1928. 84-б
9.	Арабай уулу Эшенаалы, Наамат уулу Сатыбалды Биздин мектеп:/Балдар алиппеси/	Фрунзе. Кыргызмамбас, 1930 /Латын тамгасы менен/	1930. 112-б

10.	Эл адабиятын жыйноочуларга колдонмо	Фрунзе. Кыргызмамбас, 1931	1931
11.	Арабай уулу Эшенаалы, Шамгулов Д. Табият таануу: /Толук эмес орто мектептер үчүн/	М.: Центриздат	1932

Бул макалада Э.Арабаев тарабынан жазылган эмгектердин ар бирине токтолуп баян кылуу мүмкүн болбогондуктан, анын башталгыч класстын окуучулары үчүн жазылган Табият таануу алиппеси жөнүндө, бул эмгекти кайрадан басмадан чыгарган авторлордун бири, агартуучунун педагогикалык ишмердүүлүгүн изилдеген окумуштуу Эсенгулова Миргуль Молутбековнанын “Табыйат таануу алип бееси” башталгыч мектептин мугалимдерин даярдоочу университеттерде жана колледждерде да окутулса ашыктык болбос эле” деген оюн колдоо менен окуу программасынын мазмунунда пайдалануу зарыл деп ойлойбуз. Себеби, аталган китеп 80 жыл мурда жазылса да, учурда эске алуучу бир топ керектүү материалдар менен методикалык ыкмалар камтылган. Анда Жер, Күн системасы, түндүк уюлдагы жашаган жаныбарлар, ысык алкактагы өсүмдүктөр, айыл-кыштак чарбалары, токой чарбачылыгы, өнөр жайлары жана электрдин колдонулуштары, ал тургай адамдын дене түзүлүшү боюнча баалуу маалыматтар камтылган[1].

Жыйынтыктап айтканда агартууда Э.Арабаев жасаган улуу эрдик келечек муундун эсинде дайым сакталып, тарых барактарында анын ысмы түбөлүккө калмакчы.

Колдонулган адабияттар:

1. Е.Арабай уулу, Д.Шамгун уулу. Табият таануу алип бееси-Б.:2013.
2. Байгазиев С. “Ала-Тоодогу агартуу тарыхынан ак тактар” –Б.:2012.
3. Данияров Б. С., Орузбаева К.Б. “Алгачкы агартуучу. Доор күүсүндөгү инсандын бейнеси”. –Б.:2022.
4. Данияров С.”Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы”.-Фрунзе, 1983, 3-бет/